

принаймні в такій мірі, як це бачимо в "Епіцедіоні".

Пам'ятка увіч ренесансна. Хоч і згадується християнство у протизв'язі до мусульманства, вона цілком секуляризована, тобто вільна від релігійних описів та проблем. Її головний герой - воїн і не просто, а гетьман України, отже він по-своєму титанізується (титанізм - одна із рис поезії ренесансу), про що свідчать численні уподібнення з античними героями, історичні ремінісценції та порівняння. Герою відтак надається ідеальних рис, що видно і з портретного опису:

Зросту був помірного, вигляд мав поважний,
Проти нищих ворогів мужній та відважний,
Повновидним був з лица, вигляд мав ласкавий,
З цього кожен міг пізнати, що то князь наш славний.

Є в поемі описи природи, метафорика помірна, строга, вивірена, вислів і справді нескладний, без емоційних надмірностей, описи битв класично строги, хоч і деталізовані. Є в тексті недосказаності, які були цілком зрозумілі людям того часу, принаймні тим, для кого твір писався й подавався, але підтекстового читання чи й алегоричного не помічається. Похвали князям не бомбастичні, а спокійно-виважені, композиція проста, чітка, подана як низка тем, які й розробляються.

ПРИМІТКИ

¹ Текст в оригіналі подано в книзі: А. Стороженко. Стефан Баторий и Днепровские казаки. К., 1904; в неповному перекладі у виданні: Українська поезія XVI століття. К., 1987. С. 169-194.

² Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Год II. № 8. 1848. Листа введено в Літопис Густинського монастиря.

³ Загалом вірші на смерть із супровідними роздумами - це одна з найулюбленіших тем у поезії барокко, їх дійшло до нас так багато, що з них можна було б скласти окремий збірник.

⁴ Сас П., Оріховський С., Верещинський Й. Політико-правові концепції державного устрою. В кн.: Україна - Польща. К., 1993. С. 65-67.

Андрій Гурбик

ТИПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ СІМ'Ї В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ XIV-XVI СТ.

Для глибокого розуміння процесу еволюції територіальної громади в Україні неабияке значення має висвітлення такого аспекту вказаної проблематики як типологія селянського сімейного ладу, визначення взаємозалежності форм сім'ї і характеру сільської громади, оскільки перша була основною, базовою продуктивною одиницею в середні віки, а друга - соціальним організмом, який багато в чому зумовлював виробничі відносини в сім'ї. В концептуальному плані важливим є виявлення базової форми сім'ї, яка кількісно (у певні періоди і в певних регіонах), можливо, й не переважала, але на основі якої відбувалося творення інших типів сімей¹. Дослідження передумов виникнення і причин тривалого побутування різних типів сім'ї та їх взаємотрансформації в рамках сільської громади поряд з аналізом комплексу інших аспектів зазначених проблем дає можливість всебічно з'ясувати устрій українського середньовічного села.

В конкретноїсторичному плані історія селянської сім'ї в Україні XIV-XVI ст. в контексті еволюції сіль-

ської громади практично не досліджувалася. На дворища українських земель вказаного періоду як на податкові одиниці й господарські комплекси, які "експлуатувались крест'янскою семьею или родом", вказували у своїх дослідженнях І.П.Новицький, М.К.Любавський². На значному фактичному матеріалі висвітлювала етапи розвитку дворищ О.Я.Єфименко. Дослідниця показала характер взаємовідносин членів дворища, аналізувала дворищне землеволодіння, хоча розглянуті нею матеріали, більшою мірою стосувалися білоруських земель³. Про розміри дворищ та родинні зв'язки у них писав М.Ф.Владимирський-Буданов⁴. Не здійснюючи типологізації сім'ї, подимно-дворищний склад українських сіл XV-XVI ст. описував Ф.І.Леонтович⁵. Деяких сторін цієї проблематики на матеріалах XVI ст. торкався М.В.Довнар-Запольський⁶.

Проблема типологізації селянського сімейного ладу майже не порушувалась і в сучасній історіографії, за винятком декількох праць, в яких дослідники тією чи іншою мірою висвітлювали певні її аспекти⁷. Огляд спеціальної літератури та неповне використання наявних дослідницьких можливостей роблять правомірною постановку даної проблематики.

У досліджуваний період основу сімейного ладу селянських дворогосподарств, які входили до складу різноманітних форм територіальної громади, становили малі і нерозділені (великі) сім'ї. Своєрідними осередками нерозділеної сім'ї в Україні були дворища. В українських дворищах XIV - першої половини XV ст. проживало по кілька малих сімей, які були зв'язані родинними відносинами і, як правило, "сидели на одном хлебе", тобто спільно володіли землями та угіддями дворища, основними знаряддями праці та спільно розпоряджались основними продуктами харчування й результатами ремісничого виробництва. Типовим щодо цього є документ про продаж дворища в XIV ст. Коли в 1370 р. "пан Вятслав" купляв це дворище "оу Василя, ему же

речуть Скибич, и в его брата на имя оу Генка и в ех сновца оу Оленка", він "купил... во всех трии" і "дал им всем трем то серебро посполною рукою, тогда они пришедши вшитци и своим племенем оуздали пану Вятславу со всеми объезды того дворища"⁸. Таким чином, у XIV ст. в дворищах господарювала нерозділена сім'я, і долю таких дворогосподарств, їхніх земель та угідь вирішували всі голови малих сімей, які входили до їх складу.

Дворища вказаного періоду часто зберігали родову назву, яка, як правило, походила від імені їх засновника, спільного предка дворищан.

Вказані риси дворища в Україні зберігалися і в другій половині XV-XVI ст. У даний період дворища існували в Галичині, на Волині, Поділлі і частково Київщині⁹. Особливо великі за кількістю сімей дворища були на поліському українсько-білоруському порубіжжі. Чотири споріднені родини, що склалися з дев'яти малих сімей, являло "дворище Ялтухович, которое держа Пашинна Ялтухович, Опанасец Микичич, Василец Микичич, Богданец Романович, Иванец, Радзивон, Миско Романовичи, Ангисец, Ходорец Дорошевичи" (1555 р.)¹⁰.

Число малих сімей в одному дворищі могло бути і більшим. Сім родин, які жили дванадцятьма димами, являло собою "дворище Метечич, кторе держа Дрон Иванович, Остап, Димитр, Иван Дорошовичи, Денис, Иван, Илько Мукучичи, Степан Йовович, Харитон Рачкович, Хведко Никонович, Левон Рачкович, Иван Медведевич" (1555 р.)¹¹. Проте з кінця XV і в XVI ст. дедалі частіше з'являються повідомлення, що малі сім'ї, з яких склалися дворища, намагалися відділитися від інших, хоча й залишалися формально в рамках одного дворища. Тому в документах вказаного періоду про малі сім'ї - складові частини дворищ повідомлялося, що вони "особного хлеба вживають".

Як зазначалося вище, причиною існування великих нерозділених сімей у досліджуваний період була перш

за все залежність матеріального становища окремого дворогосподарства від впливу різних несприятливих факторів, яких зазнавало сільськогосподарське виробництво. Тому чим більшим за розмірами був двір, тим більше дорослих чоловіків входило до його складу, тим менш відчутним для нього були несприятливі фактори. Тобто забезпечити належний матеріальний достаток могло лише великосімейне господарство, що, зрештою, пояснюється низьким рівнем розвитку продуктивних сил у сільському господарстві.

Незважаючи на загальну тенденцію до відособлення малих сімей у рамках дворич, які до XVI ст. були складовими частинами волосної форми територіальної громади, остаточного відокремлення малосімейних дворів у рамках волості не спостерігалось. Але разом з тим у процесі переходу до польових систем землеробства, дальшого розвитку продуктивних сил у сільському господарстві, зростання кількості дворич, руйнування території волосної громади відбувалася трансформація останньої в громади окремих, як правило, великих сіл. Вони формувалися внаслідок розростання старих великих дворич (коли з них виходили малі сім'ї і осідали поряд), так і об'єднання окремих дворич в село (при цьому з дворич також виділялися малі сім'ї, які концентрувалися поблизу старого батьківського гнізда; село в таких випадках складалось із частин-кутків, яких було стільки, скільки дворич утворило село). Таким чином, у ході еволюції територіальної громади із переходом дворич та їх груп у вищу суспільну форму співжиття людей - село, стійкою ставала тенденція до зменшення складу дворич і виділення з них малих сімей.

Громада села з її складною мережею економічних взаємозв'язків та системою допомоги обмінних відносин між малосімейними селянськими дворами ставала гарантом економічної безпеки останніх, чого раніше малі сім'ї досягали за рахунок входження до складу великосімейного господарства (дворича). Хоч рсцедиви

розширення малосімейних дворогосподарств виявлялись і в даний період через залучення до ведення господарства нерівноправних членів двора (підсусідків, коморників та ін.) та шляхом кооперації малосімейних дворів у рамках сябринних спілок.

Можливість відносно безпечного функціонування дворогосподарств малої селянської сім'ї в рамках громади села на практиці зумовила поділ багатосімейних дворич. Особливо інтенсивно цей процес проходив у XVI ст. В даний період у дворичах спостерігається простіший родинний склад. Найчастіше в дворичі господарювала мала селянська сім'я або ж нерозділена (батьківська чи братська). Зокрема, в 1501 р. згадувалося двориче "Липье" в Турійській волості на Волині, а "на том двориче сидить один человек"¹². На українсько-білоруському пограниччі такими були "двориче Превалчич, которое держи Марцин Превалка", "двориче Трохимович, на тим сидит Трохим Яцкович" (1555 р.)¹³, "двориче Хомичичи, на котором сядят Наум, Макар, Атон Хомичичи" (1555 р.)¹⁴, "двориче Сабонович..., на котором мешкали Ходор а Созон Сабоновичи"¹⁵.

Про розпад значної кількості великосімейних дворич наприкінці XV - в XVI ст. свідчило існування великої кількості різноманітних дворичних частин, на яких господарювали малі сім'ї (півдворича, жеребки). Чимала кількість жеребків документально була зафіксована на Волині, рідше на Київщині¹⁶. Згодом вказані частини дворич могли ділитися між новими малими сім'ями і з часом у документах вже зустрічаються "третъ дворича" і "четверть дворича"¹⁷. Найбільш поширеним терміном, яким у документальних матеріалах позначалося дворогосподарство малої селянської сім'ї, був "дим". Аналізуючи подимний склад сільських громад, можна дійти висновку, що малосімейні подимні колективи переважали в селах Київщини й Житомирщини, Остерського, Мозирського, Черкаського і Канів-

ського замків, Східного Поділля і частково Волині (тут вони співіснували з півдворищами й жеребками)¹⁸.

Структура малосімейних селянських господарств була такою. Як правило, в документах згадувався тільки голова сім'ї, на якому трималась основна частина господарства. Але з часом, коли підростали і одружувалися сини, вони могли певний час разом з батьком вести спільне господарство. Так, згодом на основі малої сім'ї з'являлися нерозділені батьківські сім'ї. Це до певної міри ускладнювало внутрішню структуру двору. В другій половині XVI ст. в селах Київського повіту кількість дорослих (часто одружених) синів, які господарювали разом з батьком у межах одного дворогосподарства, коливалася від 1 до 4¹⁹. Хоча траплялись і винятки. В селі Горловщина, того ж повіту в димах Малка і Мелешка Сачиничів також господарювали по п'ятеро їхніх синів - голів малих сімей²⁰. Причому названі Малко і Мелешко 'були рідними братами, раніше спільно проживали в господарстві батька, але з часом кожен з них став головою окремого, самостійного диму. Подібна перспектива чекала і на їхніх синів, які згодом відселилися на нове місце і заснували своє господарство.

Для розуміння передумов постійного відтворення та стійкого існування дворогосподарств малої селянської сім'ї велике значення має аналіз такого аспекту проблеми, як принцип розподілу необхідного продукту в рамках сільської громади взагалі і в селянському дворогосподарстві зокрема.

Необхідність збереження великосімейних колективів зникала і в міру розвитку продуктивних сил у сільському господарстві, який виявився перш за все в зміні систем рільництва. В XVI ст. трипільля стає панівною системою землеробства, а перелог - рідкісним явищем. Це призводило до появи значної кількості постійних полів, отже, не було необхідності постійної розробки та розчистки нових ділянок, що могло зробити лише вели-

косімейне дворогосподарство. За таких умов з'являлася можливість стійкого функціонування дворогосподарств малої селянської сім'ї.

Разом з цим необхідною умовою ведення польових систем землеробства було їх угноєння, яке, в свою чергу, стало ефективним лише за близькості дворогосподарства і оранки. Проте із зростанням кількості членів сільських громад близьких полів ставало дедалі менше, і тому, щоб уникнути дальноземелля, частина господарів відселялась із старого двору на нові "розробки". Такими переселенцями найчастіше ставали малі сім'ї, голови яких прагнули створити самостійне господарство. В батьківському ж дворі залишалися молодші сини.

Враховуючи труднощі із заснуванням нового дворогосподарства, дорослі одружені сини досить часто надовго затримувалися в батьківському дворі. Тому можна говорити про певну трансформацію малої сім'ї в тимчасово нерозділену, яка з часом все ж ділилася на окремі господарства малих сімей. Щоправда, період побутування нерозділеної сім'ї міг затягуватися. Відокремлювались, як правило, економічно найміцніші брати, а інші продовжували господарювати в батьківському димі навіть після смерті його власника. Подібні процеси мали місце в с.Закорничі Київського повіту (1595 р.), де один дим тримали брати "Олешко, Паршук, Еско, Оникей, Мартин Рогалевичи"²¹.

Це дає підставу твердити про існування в Україні нерозділених братських сімей, більша частина яких мала тимчасовий характер. Деякі братські нерозділені сім'ї продовжували зберігатися навіть у разі одруження дітей братів. Такі дими згадувались в XVI ст. в с.Веледник (Київщина), де вели господарство "старец із братом своїм Сенком", а "Сенко маєть сынов три". В сусідньому селі Сорокопєня в одному з 14 димів господарювали "Улас а Кузма Хоничи... сынов мають чотири". В останньому випадку після смерті батька в його дворі залишилося двоє синів, і тут же згодом почали господа-

рювали їхні дорослі діти.

За певних обставин (відсутність власних синів) у батьківському дворі могли вести господарство його пасинки або зяті. Так, в одному з сіл Київського повіту (друга половина XVI ст.) був дим Паршука Сметанича, в якому, крім нього, господарювали "Гришко Матусевич из зятєм своим Ненадом"²². Але найчастіше в батьківському дворі залишався один з його синів. Поки жив і вів господарство батько, існувала т.з. батьківська нерозділена сім'я, а після його смерті виникало дворогосподарство однієї малої сім'ї. Щоправда, на практиці мала сім'я могла нетривалий час самотійно господарювати. Підросли сини, і цикл повторювався знову.

Документи фіксують і такі випадки, коли в одному дворогосподарстві поряд з дідом і батьком починали вести господарство дорослі онуки. В такому випадку виникала нерозділена дідівська сім'я, яка складалася із сімей представників трьох поколінь. Так на Київщині в селі Прибитки (1595 р.) в одному з димів господарювали "Тишко Яцкович", який "сына має Саска, а сын его сынов має два - Васко, Кондрат". В сусідньому селі Заборниці було господарство, в якому жив Анцинор Козлович, який "унуков має два - Яцко а Нестер"²³. В останньому випадку існувала, як бачимо, нерозділена дідівська сім'я, в якій з невідомих причин залишилися сім'ї представників першого і третього поколінь за відсутності батьківської сім'ї. Вказані випадки були досить рідкісним явищем. Переважаючими все ж були дворогосподарства малої сім'ї, нерозділені батьківські сім'ї двопоколінного складу (як етап еволюції малосімейних колективів), рідше - братські нерозділені сім'ї.

Розглядаючи діалектику співіснування малих і нерозділених сімей в Україні досліджуваного періоду, слід констатувати, що був очевидним процес створення нерозділених сімей на основі малої сім'ї з подальшим їх поділом на малосімейні господарства. Саме таким був генетичний зв'язок між малою сім'єю і великосімейни-

ми колективами, що побутували в даний період у формі нерозділених сімей.

Необхідно виділити такий ключовий аспект проблеми, як відмінність нерозділених селянських сімей епохи середньовіччя і великих патріархальних сімей періоду більш ранніх суспільних відносин. Вона полягала в тому, що великі патріархальні сім'ї побутували постійно як певний інститут родоплемінного суспільства, а нерозділені сім'ї епохи середньовіччя "систематично регенерувалися на основі малої, і, не будучи незмінно існуючими, розпадались через деякий час"²⁴. Тому є підстави твердити, що нерозділені сім'ї - це форма, притаманна епосі середньовіччя, так би мовити, новоутворення, якого не існувало в умовах більш ранніх суспільних відносин, хоча певна зовнішня схожість з великою патріархальною сім'єю залишилася. Даний підхід до проблеми робить безпідставними твердження деяких дослідників²⁵ про нерозділені сім'ї як пережиткові, архаїчні форми.

В хронологічному аспекті на підставі студій сучасних дослідників можна твердити про "розвиток від великої патріархальної сім'ї при все зростаючій автономії малих сімей у VI - VII ст. до економічно самотійних малих сімей в XI-XIII ст."²⁶. Документальні матеріали XIV - XVI ст. з історії форм сім'ї в Україні дають всі підстави говорити про малі і нерозділені (регенеровані на основі малих) сім'ї як про основні форми сімейного ладу того часу. Відмежовані багатьма віками патріархальні і нерозділені сім'ї є представниками історичних форм різних епох, які мали певну зовнішню схожість. Однак патріархальна сім'я була етапом переходу від роду, що розпадався до малої сім'ї, а нерозділена існувала за умов панування малої сім'ї і відтворювалася на її основі. Причому на українському ґрунті досліджуваного періоду дедалі чіткішою ставала тенденція до зменшення періоду тривалості існування нерозділеної сім'ї в циклі: мала сім'я - нерозділена сім'я - малі сім'ї.

Даний процес був зумовлений тим, що виділені з нерозділеної малі сім'ї вже могли забезпечити свою економічну стабільність не шляхом тривалішого перебування в нерозділеній сім'ї, а через входження в систему парних і кругових допомогоюобмінних відносин у рамках громади окремого села, шляхом створення сьб-ринних спілок та через прийняття до складу малосімейного дворогосподарства нерівноправних членів, число яких синхронно зростало внаслідок паралельного процесу майнового розшарування в громаді.

Можливість статистичного узагальнення на підставі документальних матеріалів XIV-XVI ст. обмежена через незадовільний стан джерельної бази, але все ж деякі підрахунки для певних груп поселень можна зробити. За описом 1552 р. в замкових селах поблизу Луцька прослідковувалася мала населеність селянських дворів. У середньому на одне дворогосподарство припадало від 1,1 до 3 малих сімей. Зокрема, в селі Гнідівському було 13 дворів в яких проживала 21 мала сім'я, тобто в середньому 1,6 малої сім'ї на двір. В інших селах ситуація була подібною. Так, у селі Свеш, відповідно, 2/4 (в чисельнику вказується кількість дворів, в знаменнику - кількість малих сімей, які проживали в них), тобто 2 малі сім'ї; в Колчині - 14/26, тобто 1,8 малої сім'ї; в Підгайцях - 6/11, тобто 1,8 малої сім'ї; в Радомишлі - 14/20, тобто 1,4 малої сім'ї; в Гоминцях - 2/6, тобто 3 малі сім'ї; в Солтисах - 28/32, тобто 1,1 малої сім'ї. Причому з 79 селянських дворів даної групи сіл 34 (або 43%) становили дворогосподарства, в яких мешкала одна мала сім'я, 31 (39%), де господарювало дві малі сім'ї, і 14 (18%) становили двори, в яких було від 3 до 5 малих сімей²⁷. Як правило, двосімейні господарства включали сім'ю батька і одного з його синів, що було природним результатом еволюції малої сім'ї і перетворення її в нерозділену, яка після смерті батька знову ставала малою. Наявність же дворів з 3-5 малими сім'ями була для Волині середини XVI ст. рід-

кісним явищем.

Подібна ситуація спостерігалась і в приватних селах Волині. У 1570 р. в селах князя А.П.Масальського в Луцькому повіті кількість малих сімей на один двір коливалася від 1 до 1,5. В даному випадку населеність селянських дворів була значно менша, ніж у селах Луцького замку в середині XVI ст. (де було від 1,1 до 3), що дозволяє говорити про тенденцію до зменшення населеності селянських дворів протягом другої половини XVI ст. Зокрема, в Ботині в 10 дворах проживало 10 сімей (1 мала сім'я на дворогосподарство); в Суску - 33/52, тобто 1,5 малої сім'ї, в Бодахові - 9/12, тобто 1,3 малої сім'ї; в Носачеві - 6/9, тобто 1,5 малої сім'ї; в Петрашевичах - 2/3, тобто 1,5 малої сім'ї; в Олешковичах - 5/6, тобто 1,2 малої сім'ї; в Смердині - 8/12, тобто 1,5 малої сім'ї. Причому в даний період значно зросла питома вага односімейних господарств. Останні із 73 дворів даної групи сіл становили 44, тобто 60% (в 1552 р. - 43%). Двосімейні були в 27 дворах, тобто 37% (в 1552 р. - 39%), що свідчило про незначне їх скорочення, а загалом про певну стабільність їх існування. Дворів, у яких господарювало 3 сім'ї, було лише 2, що становило приблизно 3% (в 1552 р. - 18%)²⁸. Отже, збільшення односімейних дворогосподарств у даний період відбувалося за рахунок дворів з 3 і більше сім'ями.

Подібна тенденція простежувалась і на матеріалах Володимирського повіту другої половини XVI ст. У 1582 р. серед шести приватних сіл тут лише в Млинові на 7 селянських дворів припадало 12 сімей, тобто 1,7 малої сім'ї на двір. В решті ж сіл (Конюхи, Біле Поле, Кути, Деречин, Завидів) з незначним відхиленням на одне дворогосподарство припадала одна мала сім'я. Причому існування дворів з трьома і більше сім'ями взагалі не спостерігалось. Двосімейних господарств було 11 із 107, тобто 10%, а решту становили односімейні двори²⁹.

Таким чином, на Волині наприкінці XVI ст. чітко

прослідковувалась абсолютна перевага односімейних селянських дворів, що свідчило про остаточну перемогу тенденції до поділу багатосімейних селянських дворогосподарств.

Що ж до інших регіонів України, то там ці процеси мали свої особливості. На Київщині наприкінці XVI ст. були села, до складу яких входили переважно дво- і трисімейні господарства. Проведені підрахунки показують, що в 11 селах Київського повіту (1595 р.) середня чисельність малих сімей на одне дворогосподарство коливалася від 2,1 до 3,8. Кількість односімейних дворів у даній групі сіл становила 20 (10%) від загального числа дворогосподарств (яких було 193). Основну масу становили двори нерозділеної батьківської сім'ї, в яких поряд з батьком господарювало 1 - 3 сини. Таких дворогосподарств було 143 (74% від загального числа дворів). У цій же групі сіл були нерозділені сім'ї, в яких вели господарство рідні брати. Ця категорія сімей була незначною - приблизно 4%. Небагато було і дворів нерозділеної батьківської сім'ї, в якій поряд з батьком господарювали четверо і більше синів. Дворів з 4 - 6 синами серед вказаної групи сіл було 20, тобто 10%, а двори, де господарювало семеро синів, згадувалися лише в Замисловичах і становили трохи більше 1%. Де-що більша кількість малих сімей припадала на один селянський двір на Київщині (порівняно з Волинню), що пояснюється перш за все нерівномірністю поширення в даному регіоні польових систем рільництва, дією фінансової системи та її демографічними факторами. Але важливо зазначити, що нерозділені (як братські, так і батьківські) сім'ї виникали на основі малих і згодом знову регенерувалися в них. Тобто мала сім'я залишалася основою сімейного ладу.

Проведений аналіз кількості сімей в одному дворогосподарстві дає можливість визначити лише форму сім'ї і кількість чоловіків - її голів. Встановити ж повний склад сім'ї в Україні XIV - XVI ст. непросто через

бідну джерельну базу. Дослідники висували різні гіпотези про середній склад української сім'ї. Зокрема, М.Ф.Владимирський-Буданов вважав, що в середньому кількість чоловік у сім'ї XVI ст. дорівнювала 5³⁰. А.Яблоновський називав число 6³¹. Точку зору останнього підтримував А.І.Баранович³², який гіпотетично намагався її обґрунтувати. Конкретно-історичні дослідження дають можливість більш точно підрахувати чисельність селянського двору на Україні XVI ст. Якщо враховувати крайні цифри, то загальна кількість жителів односімейного селянського дворогосподарства в даний період коливалася від 3 до 7 чол. Зокрема, у селі Полонному Луцького повіту в 1561 р. в п'яти господарствах проживало по 3 чол., одному - 4, п'яти - 5, інших п'яти - 6, двох - 7. В середньому на одне селянське дворогосподарство припадало 5,5 чол. Така ж пропорція була і в навколишніх селах. Так, в Єздові в середньому налічувалося 5 чол. на одне дворогосподарство, а в Черукові - 5,75³³.

Депо меншими були сім'ї в селах Лоловичі, Любчі, Невільному та Ставках того ж повіту. У 1568 р. в Ставках середня населеність селянських дворів становила 4,7 чол., Любчі - 4,4, а в Невільному лише 4.

Приблизно таким же був сімейний устрій селянських дворів на Брацлавщині. Зокрема, на основі наявних джерельних даних вдалося встановити, що середня населеність деяких дворів села Скуринці Брацлавського повіту в 1582 р. становила 4,7 чол.³⁴

Важливий матеріал для відтворення структури сімейного ладу селянських господарств містить опис села Колодежного Луцького повіту (1587 р.). Серед 25 селянських господарств вказаного села в двох були нерозділені батьківські сім'ї, в яких разом з батьками мешкали одружені сини з дітьми. Інші господарства населяли малі сім'ї (чоловік з дружиною та їхні неодружені діти). Кількість жителів у даних дворах коливалася від 2 до 12 чол. Зокрема, в одному дворі було 2 чол., в

одному - 3, чотирьох - по 4, п'яти - по 5, двох - по 6, шести - по 7, трьох - по 8 і одному - не менше 12 чол.³⁵ Провівши відповідні підрахунки, вдалося встановити, що середня населеність дворогосподарств вказаного села становила 5,5 чол.

Відсутність відповідних документальних матеріалів для інших регіонів України унеможливило здійснення широких статистичних узагальнень. Але навіть наявні дані свідчать про те, що середня населеність селянських дворів на Україні XVI ст. коливалася в межах 4,7 - 5,5 чол. на одне дворогосподарство, частіше наближаючись до верхньої межі. Середня чисельність односімейного селянського двору, за відповідними матеріалами Росії XVI-XVII ст., становила близько 6 чол.³⁶

Загалом на шляху еволюції сільська громада і сім'я в Україні зазнали певних змін. У ході трансформації волосної форми територіальної громади в громади окремих багатодвірних сіл (дольового і подвірного типів) переважаючою ставала тенденція, яка вела до розпаду великосімейних селянських господарств. Хоча в XIV-XV ст. ще зберігалася необхідність існування великосімейних селянських колективів, що перш за все пояснювалося низьким рівнем розвитку продуктивних сил у сільському господарстві і відповідними системами рільництва, які для постійної розробки нових полів потребували дворогосподарства нерозділеної (батьківської, рідше братської) сім'ї. Проте з другої половини XV ст. після остаточного переходу в більшості регіонів України до трипільля та з появою значної кількості постійних полів потреба в збереженні великосімейних колективів ставала мінімальною, і їх існування в наступний період, зокрема на Київщині пояснювалося значною мірою традиціями селянського сімейного укладу, ніж нагальною життєвою необхідністю.

В XVI ст. на більшості українських земель досліджуваного регіону в складі сільських громад переважали дворогосподарства малої селянської сім'ї (бать-

ки та їхні неодружені діти), що свідчило про остаточну перемогу тенденції розпаду великосімейних колективів. Серед основних передумов вказаної тенденції було введення польових систем рільництва, формування на основі дворів громад окремих великих сіл, у складі яких мала сім'я, залучаючись до системи парних та кругових допомогоюобмінних відносин, отримувала гарантії економічної стабільності та безпеки, що раніше досягалося шляхом входження в багатосімейне дворогосподарство.

ПРИМІТКИ

¹ Александров В.А. Типология русской крестьянской семьи в эпоху феодализма // История СССР. 1981. № 3. С.78.

² Новицкий И. Общественно-бытовое устройство Литовско-Русского великого княжества в период до издания Статута // Архив ЮЗР. Т.1. Ч.VI. С.14-15; Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М., 1892. С. 453-455.

³ Ефименко А.Я. Дворянское землевладение в Южной Руси // Южная Русь.-СПб., 1905. С.370-412.

⁴ Владимирский-Буданов М.Ф. Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в. // Киевский сборник в помощь пострадавшим от неурожая. - К., 1892. С.78.

⁵ Леонтович Ф.И. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве // ЖМНП. 1896. № 2. С.341 - 382.

⁶ Довнар-Запольский М.В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. К., 1905. С.42-107.

⁷ Гуслистый К.І. Нариси з історії України.-К., 1939.-С.63-69; Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI - першій половині XVII ст. К., 1963. С.7-25; Мишко Д.І. Соціально-економічні умови формування української народності. К., 1963. С.72-113; Инкин В.Ф. Крестьян-

ский общинный строй в Галицком Прикарпатье (Опыт сравнительного изучения поземельных союзов). - Автореферат диссертации... доктора истор. наук. - Львов, 1978. - С. 9 - 32; Купчинський О.А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. К., 1981. С.21-36.

⁸ Южнорусские грамоты. К., 1917. Т.1.-С. 18.

⁹ Російський державний архів давніх актів (далі - РДА-ДА), ф.389, оп.1, спр.24, арк.254; Акты Литовской метрики, собранные Ф.И.Леонтовичем (Далі - АЛМ). - Варшава, 1896-98. Т.1. С.9, 12,110; Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum t. zw. Bernardyckiego we Lwowie (Wyd. K.Liske, A.Prochaska, W.Hejnosz (далі - AGZ). - Lwyow, 1870. Т.ІІ. С. 21-22; Т.ХІХ. С.493; Южно-русские грамоты. Т.І. С.61,89, 108-109.

¹⁰ Писцовая книга Пинского и Клецкого княжеств, составленная пинским старостой С.Хваличевским в 1552-1555 гг. Вильно, 1884 (далі - ПКПКК). - С.237.

¹¹ Там само.-С.236.

¹² Леонтович Ф.И. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве // ЖМНП. 1896. № 1-2. С.368.

¹³ ПКПКК. С.198,202.

¹⁴ Там само.-С.197.

¹⁵ Писцовая книга бывшего Пинского староства, составленная в 1561-1566 гг. пинским и кобринским старостой Л.Войною (далі - ПКПС). Вильно, 1874. Ч.ІІ. С.234.

¹⁶ Російський державний історичний архів (далі - РДІА), ф.823, оп.1, спр.54, арк.1; Памятники, издаваемые временной комиссией для разбора древних актов (далі - ПКК). К., 1852. Т.ІІІ. С.34-35.

¹⁷ ПКК. Т.ІІІ. С.34-35; Александров В.А. Указ.соч.-С.93

¹⁸ Архив ЮЗР. Т.ІІ. Ч.УІІ. С.1-9; Т.І. Ч.УІ. С.597,629-647,97-102, 607-611,177-184.

¹⁹ Там само. Т.І. Ч.УІ. С.249-252.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. С.249-250.

²² Там само. С.249-252.

²³ Там само. С.250-252

²⁴ Александров В.А.Указ.соч. С.93.

²⁵ Мишко Д.І. Назв.праця. С.89; Купчинський О.А. Назв.праця. С.27.

²⁶ Свердлов М.Б. Семья и община в Древней Руси // История СССР. 1981. №3. С.105.

²⁷ Архив ЮЗР. Т.І. Ч.УІ. С.177-184.

²⁸ Там же. Т.ІІ. Ч.УІІ. С.380-383.

²⁹ Там же. Т.І. Ч.УІ. С.113-116.

³⁰ Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). Архив ЮЗР. Т.ІІ. Ч.УІІ. Предисловие. С.33.

³¹ I rydla dziejowe (Opisanie przez A.Jabionowskiego). - Warszawa, 1889. Т.ХІХ. С.34.

³² Баранович А.И. Население предстепной Украины в XVI в. // Истор.записки.-№ 32. Изд.АН СССР. 1950. С.206.

³³ Архив ЮЗР. Т.УІ. Ч.УІІ. С.99-103.

³⁴ Там само. Т.І. Ч.УІ. С.123.

³⁵ Там само. С.170-174.

³⁶ Аграрная история Северо-Запада России, (вторая половина XV-начало XVI в.). Л., 1971. С.17-20.

Іван Дзира

**НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ
УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ.
ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУР-
НИХ ПАМ'ЯТОК
30-80-х рр. XVIII ст.
(етнокультурний рівень)**

Окреслення поняття "національна свідомість" завдяки його сутності є досить складним завданням. На сьогодні не існує стандартного, загальноприйнятого визначення цього явища, котре було б побудоване на